Bugenhagens Katechismuspredigten vom Jahre 1534.

Ein Beitrag zur Geschichte der Katechismuspredigt
in Wittenberg.

Von Georg Buchwald.

Als Luther am 29. November 1528 die dritte Reihe seiner Katechismuspredigten ankündigte, sagte er: *Consueti sumus hactenus et ordinavimus quater quolibet anno thirocinium et fundamenta Christianae cognitionis et vitae docere, quolibet quartali duas hebdomadas, in una hebdomade 4 dies hora 2. pomeridiana praedicari*¹⁾. Diese vier Predigtreihen waren, wie die Wittenberger Kirchenordnung von 1533 festlegt, zu halten „in den ersten zweien wochen des advents, in denen ersten zweien wochen quadragesime, in der creuz- und nachfolgenden wochen“ und „in den negsten zweien wochen nach der ernte, ehe man den hopfen abnimbt, als am sonntag vor Bartholomei mit den zwo volgenden wochen“²⁾. Die erste Predigtreihe des Jahres 1529 mußte Luther infolge körperlicher Schwäche den Diakonen überlassen. Er zeigte selbst am Schlusse seiner Invokavitpredigt am 14. Februar 1529 der Gemeinde an: *Praedicabitur κατεχισμος more solito sequentibus diebus, quod si ego facere non posero valetudinis causa, facient diaconi*³⁾. Diese von Fröschel, Rörer und Mantel gehaltenen Predigten hat uns Anton Lauter-

¹⁾ Weim. Ausg. 27, 444.

²⁾ Sehling, Kirchenordnungen I, 701.

³⁾ Weim. Ausg. 29, 52, 10f.

bach¹⁾ in dem Nürnberger Cod. Solg. 13 überliefert²⁾. Von weiteren Katechismuspredigten in Wittenberg kannten wir aus den nächsten Jahren bisher nur die, die Bugenhagen im Jahre 1532 gehalten hat³⁾.

Eine weitere Reihe Bugenhagenscher Katechismuspredigten hat Georg Helt in einem für die Geschichte der Predigt in Wittenberg außerordentlich wertvollen Bande verzeichnet. Dieser, der Fürst Georg-Bibliothek in Dessau gehörende, einer Signatur entbehrende Band bildet eine Art Predigttagbuch, das Helt mit peinlicher Gewissenhaftigkeit geführt hat. Es soll an anderer Stelle ausführlich geschildert werden. Wir beschäftigen uns hier nur mit Bugenhagens Katechismuspredigten.

Dieselben bilden die zweite Predigtreihe des Jahres 1534, also die „in der creuz- und nachvolgenden wochen“. Sie sind gehalten — nachmittags 2 Uhr⁴⁾ — am Montag, Dienstag, Mittwoch, Freitag nach Vocem Jocunditatis und am Montag, Dienstag, Donnerstag und Freitag nach Exaudi, also am 11., 12., 13., 15., 18., 19., 21. und 22. Mai. Die Kirchenordnung von 1533 bestimmt: „Konnen in solchen wochen des catechismi die beiden gewonlichen predigten des mittwochs und sonnabents durch den pfarrer oder caplan geschehen, guet, wo nicht, so mögen sie alsdan nach bleiben, bis des catechismi wochen aus sind⁵⁾. Bugenhagen predigte damals Mittwochs (im Sommer früh 7, im Winter früh 8 Uhr) über das Matthäusevangelium, Sonnabends (in der Regel nachmittags 2 Uhr) über die Psalmen⁶⁾. Bugenhagen setzte die Matthäuspredigt am Mittwoch, den 13., aber nicht die Psalmenpredigt am Sonnabend, den 16. Mai aus. Am Mittwoch, den 20. Mai, hielt er aber die Matthäuspredigt und am Sonnabend, den 23. Mai, auch die Psalmenpredigt.

¹⁾ Beitr. zur sächs. Kirchengesch. 29, 233 ff.

²⁾ Beiträge zur Reformationgeschichte (Festschrift zu Köstlin's 70. Geburtstag) Gotha, 1896 S. 49 ff.

³⁾ Bugenhagens Katechismuspredigten gehalten 1525 und 1532. Herausgeg. von Buchwald und Albrecht. Leipzig, 1909 S. 16 ff. 81 ff.

⁴⁾ Vgl. oben.

⁵⁾ Sehling a. a. O.

⁶⁾ Das erfahren wir aus Helts Predigttagbuch.

In dieser Predigtreihe behandelt Bugenhagen nicht die einzelnen Hauptstücke in ihrer Aufeinanderfolge. Es lag ihm vor allem daran, ausführlich über das Vaterunser zu predigen. Am vorübergehenden Sonntag hatte er de precando et orando deo gesprochen und besonders darauf hingewiesen, quod habeamus praeceptum dei ad orandum, unde, si nostram fidem infirmam experiamur, tamen deberemus praestare deo hanc obedientiam et reverentiam, orantes deum propter eius praeceptum. Die drohenden politischen Verhältnisse erschienen ihm als dringende Mahnung zum Gebet pro familia, pro pace privata et publica: cum iam Hessorum princeps stipatus magno exercitu proficiscitur ad terram Wirtenbergensem, ex quo multa mala citari possunt¹⁾. So rechtfertigt Bugenhagen am Anfange seiner ersten Predigt, daß er die übrigen Stücke des Katechismus beiseite läßt: ut orationem dominicam eo plenius discatis. Die zehn Gebote „läuft er“ nicht weniger als viermal in den Vaterunserpredigten durch²⁾, da er sie wie schon im Jahre 1525 und 1532 in Verbindung mit dem Vaterunser setzt³⁾. In der achten Predigt werden ganz kurz das Symbolum und die Sakramente behandelt.

Deutlich zeigt sich in den vorliegenden Predigten der Anschluß an Luthers kleinen Katechismus, der bald, auch in den Wittenberger Predigten, verlassen worden ist⁴⁾. Die besonders hervortretenden Stellen sind im Drucke gesperrt wiedergegeben. Die Eigentümlichkeit, daß Bugenhagen beim ersten Gebot die Vorrede Ego sum dominus deus tuus anführt, findet sich auch in diesen Katechismuspredigten⁵⁾.

An der nächsten Predigtreihe über den Katechismus im August 1534 scheint Bugenhagen sich nicht beteiligt zu haben. Helt hat uns nichts Näheres über dieselben überliefert⁶⁾.

¹⁾ Vgl. Melancthon an Spalatin in jenen Tagen: Magna et periculosa res universo orbi terrarum ac praecipue nobis ab illo mota est (C. R. 2, 728). Vgl. Köstlin-Kawerau, Luther 2, 289.

²⁾ 1., 2., 5., und 7. Predigt.

³⁾ Vgl. Bugenhagens Katechismuspredigten usw. S. 72, 7; 92, 11.

⁴⁾ a. a. O. S. 21 f.

⁵⁾ Vgl. Bugenhagens Katechismuspredigten usw. S. 19.

⁶⁾ Vgl. Bl. 211 a.

1.

Montag, 11. Mai.

[162a] *Die hunc post dominicam Vocem iocunditatis post 2^{am}*
cepit praedicare catechismi partem. scilicet paternoster d.

Pomeranus.

5

Practermissis aliis partibus catechismi. ut orationem dominicam eo plenius discatis, ubi breviter inicio repetivit. quae dixerat in concione praecedenti in verba Joannis 'Amen. amen dico vobis: si quid petieritis' i. quae erant ex euangelio in dominica Iocunditatis lecta et recitata. ut patet ante duo folia¹⁾. Dictum autem, quid orandum sit, scilicet quod pater sit orandus, non sancti, et in nomine filii. Nemo autem potest petere in nomine filii nisi per spiritum sanctum. Ceterum possit quis esse sollicitus, quibus verbis esset deus pater orandus, et Ro. 8 dicitur: 'nescimus, quomodo orare debeamus' i. et potissimum in necessitatibus magnis ita turbamur. ut non queamus orare aut sentire fidem nostram. Unde et Christus rogatus a discipulis de forma orandi praescribit nobis verba, quibus oremus patrem. Ubi sciendum, quod si oppressi tentationibus non possimus orare, oportet saltem ut pueri non intelligentes verba oremus i. primo precis proemium dicendo 'vater unser' contra consuetum modum loquendi nostri vernaculi. Dicimus enim in vernacula 'unser vater', sicut et postea 'unser teglich prot' i. sed ille, unde illa orandi vernacula ratio promanavit, proposuit 'pater' et postposuit 'unser', ut venerationi maiori haberetis nomen patris et ut nobis animus excitaretur ad honorandum patrem illum celestem i. Tria ergo in illis tribus verbis proponuntur. Primo decitur 'pater': ibi est discretio eorum, qui sunt sub lege constituti. Deus est iudex, quia non implent illi [162b] legem, quia ergo eis iudex terribilis. Illis autem. qui sunt sub gratia et reconciliati sunt cum patre, est pater. Est autem pater per Jesum Christum. Ibi eciam comprehenditur primum praeceptum decalogi de non habendis alienis diis. Qui agnoscit deum patrem, is non colit deos alienos et sic observat primum praeceptum. In nomine autem patris magna nobis fiducia accedendi ad deum commendatur, sicut et filii nostri cum fiducia accedant suos patres. Si est pater noster, ergo sumus filii eius. In 'unser' significatur communio sanctorum, sanctorum, inquam, per spiritum sanctum et per sanguinem Christi Jesu, de quo in ps. 'qui videbunt te, time-

8 Joh. 16, 23.

15 Rö. 8, 26.

18 Luk. 11, 1 ff.

41 Ps. 119, 74.

¹⁾ Bl. 160b, 161a.

bunt me' x. et ad Ephe. 4. Sequitur ex praedictis, quod sumus inter nos fratres et sorores. Ergo hic commendatur nobis charitas alenda mutua, ut alter in alterum sit beneficus, alter alterum non ledat. Huc ergo pertinet 2^a tabula Moisi, quam breviter hic percurrit. Videant ergo, quo nomine censeantur, qui ledunt proximos detrahendo, decipiendo, contemnendo x. 'In celis' x. qui es pater celestis, eternus, invisibilis, quem non conspiciere nobis licet, adsis hic nobis. Unde et ad Coloss. 3. Itaque 'si resurrexistis una cum Christo, superna quaerite' x. agnoscentes itaque patrem celestem eciam custodiunt, quae deus pater constituit, ordinavit et docuit per filium suum, ut est eius verbum et sacramenta, non audit sacramentarios x. (L. d. s.¹) de prima concione in oracionem dominicam.

13 utpatet in concione proxima Pomerani r. 15 Corin. nemo potest dicere Christus Jesus nisi per spiritum sanctum r. 35 cuius nomine oramus, licet nomen Jesu Christi non exprimatur, tamen subinditur r. 41 persecutores euangelii non pertinent ad communionem illam x. secus de illis, qui peccant simpliciter r. 53 unten am Seitenrande steht Christianus non terminatur secundum illud, a quo est Christianus x. Mundus illudit Christianos gloriantes de patre celesti.

2.

Dienstag, 12. Mai.

[163a] *Summa concionis 2^a in oracionem dominicam ex ore d. Pomerani.*

5 Inicio repetivit dicta in priore sermone, quomodo deus pater noster sit piorum per Jesum Christum i. e. non meritis ullis, sed per gratiam, qua differunt pii a ceteris hominibus totius mundi. Qui autem agnoscunt deum patrem, observant primum praeceptum decalogi, fidunt in eum, diligunt eum x. et item 2um praeceptum, ne nomen dei in vanum sumant, sicut et carnales filii non eque ferunt nomen parentum traduci et obscurari, immo sepe fiunt ea causa homicidia. Et iam sequitur impletio 3^{ei} praecepti, quod scilicet verbum eius libenter audiat x. quod fieri debet in sabbatisando. Et sicut pater carnalis non relicit filios suos morbosos et egrotantes, sed illi magis curantur a patre et matre, item celestis pater in nos peccatores affectus est, utpatet per patrem, qui filium prodigum amanter recepit in Luca x. sumus itaque celestes filii, cum habeamus patrem in celis et sic sumus in regno celorum et in spirituali regno, quibus omnia, quibus

42 Eph. 4, 4.

50 Kol. 3, 1.

-56 1. Kor. 12, 3.

19 Luk. 15, 22.

¹) d. i. Laus deo semper.

utimur in hoc mundo, sunt spiritualia. De hoc vide annotationes *Pomerani* in c. 10. primae ad Corinthios. Sed quomodo infantes hunc patrem celestem, cum neque terrenum patrem agnoscant multo tempore *ic. dic*, quod sicut filii carnales nascuntur et fiunt nativitate et generatione, sic et ²⁵ generatione spirituali per verbum efficiuntur filii patris celestis. Item cum promissiones, ut scribitur in scriptura sancta *ic. ad filios pertineant*, ergo et patres, sed haec non sunt huius instituti, in quibus verbis significatur communio sanctorum et sic ecclesia, ubi sumus unum corpus, cuius ³⁰ caput Christus, ergo sumus mutuo fratres, per quod et charitas commendata, et sic 2^a tabula Moysi *ic. quam iterum breviter percurrit*.

Sequitur *'sanctificetur nomen tuum'*. *'Nomen'* significat hic *gotes chr und preisse*, ut item apud nos dicitur: est magni ³⁵ nominis, [163b] quod nomen, *licet apud deum et in se sit sanctum, tamen oramus, ut apud nos quoque sanctificetur*. Oramus ergo in hac petitione, ut *verbum* et euangelium *pure praedicetur* et quod dei misericordia divulgetur. In summa orationis sic oramus, quod diceremus: o pater, fac et dignare, ⁴⁰ ut euangelium Jesu Christi divulgetur, ut praedicetur et retineatur apud illos, qui susceperunt, et qui non habent, iam suscipiant illud praedicatum et ut impiae doctrinae et abominandae doctrinae ut papistarum et sacramentariorum et aliorum oblitterentur, ut *tuum verbum pure et sincere pra-* ⁴⁵ *dicetur ic. L. d. s.*

17 carnalis] celestis. 34 ut in ps. adiuva nos propter nomen tuum *ic. r unten am Rande steht nomine dei utimur aliquando ex adiumento . . . sed hic . . . ic. Ephe. 1 convivificati sumus cum Christo ic.* 36 Oben am Rande steht Nomen dei inhonoratur mala doctrina et mala vita sic etiam . . . sanctificatur honesta vita et bona doctrina *ic.* ⁶⁰ nomen dei propter nos blasphematur *ic.* 45 Hiero. 18, 1. 28. 1. 18. 1. quomodo oravit, cum esset in Babylone aliis relictis Hierosolimis *ic. obscure dixit r.*

3.

Mittwoch, 13. Mai.

3^a concio in catechismum

in vigilia ascensionis dominicae, perrexit autem in catechismo.

Ubi inicio repetivit dicta in prioribus concionibus. Au- ⁶ distis, inquit, quid sit orare, ut *'sanctificetur nomen dei'*, nempe ut euangelium et *verbum dei pure et sincere praedicetur*, ex quo discitur voluntas patris in nos ex filio suo nobis dato et pro nobis mortuo *ic.* Nunc sequitur *'adveniat regnum tuum'*, ubi

47 Ps. 79. 9.

49 Eph. 2, 3.

52 Jer. 18, 1 ff. 28, 1 ff.

10 oratur, ut nos, qui verbum et euangelium dei audimus, et credamus et per fidem suscipiamus *per spiritum sanctum*, ut sic Christus in nobis regnet, de quo regno Christi in Daniele. Quae petitio quia valde necessaria, ut quam diabolus, mundus et principes et tyranni oppugnant, petimus itaque, ut credamus
 15 et boni efficiamur. Sequitur '*fiat voluntas tua*' 1c. quae petitio etiam est pernecessaria, *so wir nuhr gotts wortes haben 1c. so felt uns noch vil an der lehr und leben, wir [Bl. 164a] bröchlich an leben 1c.* Hinc rogemus, ut sicut voluntas dei patris fit in celo, in angelis scilicet ut in ps. 'praeceptum' et
 20 in celestibus corporibus, sol, luna et stellae et reliqua corpora peragunt suum cursum, sic et nos faciamus orationem. Potissimum autem voluntatis divinae est, ut credamus in eum, quem misit dominus pater ut in Joanne, deinde ut vivamus secundum praecepta dei, unde discitur voluntas dei,
 25 ut per contrarium oremus, ne fiat voluntas retrorsum sacramentarium, hereticorum 1c. Ordines monastici non pertinent ad voluntatem dei, quia non habent verbum dei pro se 1c. L. d. s. Oramus ergo, ne *voluntas nostra, non diaboli et mundi*, sed dei voluntas fiat. Dubitatum est aliquando:
 30 quid si deus nos velit habere pro damnatis, an etiam eam voluntatem oremus fieri? Dic, quod illa quaestio non habet hic locum. Immo non est digna hac locutione, nam hic deprecamur patrem nostrum, ergo petimus, ut eius paterna et *gratiosa vel benigna voluntas fiat*. Patris enim est defendere, servare suos liberos 1c. Iterum l. d. s.

9 et ut fides augeat, ut illi, qui non habent, etiam acquirant 1c. r. 15 per contrarium oremus, ut regnum diaboli et antichristi aboleatur r. 19 ps. vide si est iniquitas in me 1c. Item proba cor meum r. 23 voluntas dei ut verbum eius praedicetur 1c. r. 28 im-
 40 peditus ante concionem fuit per interpellationem uxoris a magistri Beher conventoris in Worliczio 1c. quae in vigilia ascensionis hicuit mecum propter emendum pannum 1c. r.

4.

Freitag, 15. Mai.

[166a] 4. concio in catechismum.

Summa concionis in catechismum domini Fomerani.

6 Repetendo praedicationem dixit prima petitione orari a deo, ut recte doceatur de deo, ut euangelium praedicetur. Nomen enim dei, quod de eo dicitur et praedicatur, sicut homines habent nomen suum, ut conscientiae recte instruantur

12 Dan. 7, 27.
 38 Ps. 139, 24.

19 Ps. 148, 6.
 39 Ps. 139, 23.

23 Joh. 17, 21.

et ut impiae doctrinae aboleantur. Nec enim est alia via perveniendi ad iusticiam, *das wir from werden*, quam verbum 10 dei. Hinc Adae, Abrahae et ceteris patribus promissiones datae, quibus iustificati et salvati, sed ratio nostra vult suum verbum magnum fieri, sed deus hoc non vult, quare deus misit prophetas, ut verbum suum praedicarent, deinde et per filium suum locutus est nobis *ic. ad Hebre.* Per illud ver- 15 bum sanctificatur nomen dei. Si filii carnales non possunt ferre nomen patrum suorum conspergi macula, multo magis patrem nostrum celestem *it.* Per verbum dei docamur, quid de deo sentiendum sit *ic.*

Sequitur: '*adveniat regnum tuum*', quo rogamus, ut illud 20 verbum habentes [166b] fide suscipiamus, per quam deus in nobis regnat, sine qua fide regnum dei non constitit, ubi oramus eciam, ut regnum satanae et potestates et magistratus verbo dei adversantes aboleantur, quo regno credimus Jesum Christum esse salutem nostram et illum, per quem remissionem 25 peccatorum *ic.*

Sequitur: '*fiat voluntas tua*' *ic.* quo rogamus, ut *vivamus secundum verbum eius.* *Das haubtsüß ist*, ut credamus in eum, quem misit pater, ut in Joanne, tunc alia sequuntur. Voluntas autem dei exprimitur per eius verbum. Voluntas dei, 30 ut sanctificetur nomen eius *ic.* et cetera quae in oratione dominica petuntur, et oramus per contrarium, ne diaboli et aliorum contra verbum dei voluntas fiat.

Sequitur 4ta petitio, qua non rogatur pro pane celesti, ut quidam, nec pro corpore Christi in sacramento *ic.* sed pro 35 omnibus necessariis huius vitae, ut *cibus, potus, victus, pax, bona et idonea temperies celi pro frugibus ic.* Hic paucis invehebatur in avaritiam et incredulitatem nostram, propter quam non credimus deo ventrem, de quo in ps. exempla multa, ps. inclina cor meum in verbum tuum, non in avari- 40 ciam. Dixit autem nostrum panem prohiberi, ne alienum panem ut furto et rapinis partum edamus *ic.* deinde eciam proprietates rerum admittitur, ut docet praeceptum de non furando et non concupiscendo *ic.* L. d. s.

5 Die sabbatino et dominica sequenti non praedicatum est in 46 catechismo *r.* 15 ff. gloriati sunt alii se fuisse ad sanctum Jacobum vel Romae, multo magis gloriemur nos in sacra concione fuisse, de quo refert digressionem de illis peregrinationibus et nobis non dispensabilibus *ic.* ut in decretalibus legi *r.* 34 Hactenus de regno dei petitiones fuerunt *r.* 42 non prohibetur hic provisio pro futuro, ut monachi 50 somniarunt, de quo ego legi in B Tho 2 2^a) *r.*

15 Hebr. 1, 2.

1) Thomas, summa I sec. part. q. 2. art. 1.

7*

5.

Montag, 18. Mai.

[169a] *Summa concionis ex ore d. d. Pomerani die lunae
post dominicam Exaudi.*

6 Primo repetivit dicta in prioribus concionibus catechismi
et sic hactenus bona spiritualia et temporalia petivimus a
deo. Nunc petimus pro evitandis malis. Maximum autem
malum est peccatum vel peccata nostra, quae dicuntur de-
bita nostra, unser schulde. Illa debita nostra et peccata co-
10 gnoscuntur ex lege, hoc est: ex decalogo. Per legem enim
cognitio peccati. Ubi percurrit totum decalogum. Non credi-
mus, diligimus deum, non timemus eum &c. Deinde debita
nostra ex oratione dominica discimus: non enim sanctificamus
nomen dei, peccamus contra regnum dei &c. dimittantur autem
15 debita nostra sola dei misericordia per Jesum Christum.
Ps. 'apud te est propiciatio' &c. et sic apud eum est abrogatio
legis, cui dimittantur debita. Non enim potest eum condem-
nare. Et hic est ille articulus fidei: credo remissionem pec-
catorum, et credendo in Christum Jesum. Hieremiae: 'pec-
20 catorum eorum [169b] amplius non recordabor'. Ergo sequitur,
quod non est satisfactio ulla nec illa opera satisfactionis,
propter quae dimittuntur peccata nec propter contritionem
nostram, ut finxerunt, et sic omnia illa, quibus sub papatu
remissionem volebant consequi, ruunt. Sed quid sequitur?
25 'sicut et nos dimittimus debitoribus nostris'. Si deus magna
peccata nobis dimittit, quae contra ipsum fecimus, quia maior
est maiestas divina quam nostra persona, in quam peccat
proximus, multo magis, quae contra nos commissa sunt,
dimittere debemus, ut sunt peccata contra 2^{am} tabulam. Et
30 si non possumus hoc facere, oremus saltem gratiam illam a
deo, ut possimus dimittere proximo nostro &c. L. d. s.

20 unten am Rande steht Adveniat regnum tuum, rogamus,
ut si verbum non praedicatur, ut adsit. fide suscipiamus &c.

6.

Dienstag, 19. Mai.

Sexta concio d. Pomerani in catechismum die Martis.

Facta repetitione dictorum, quod videlicet in tribus
6 primis petitionibus oraretur fur gotes chr, regno et impletiōe
voluntatis eius et in 4ta petitione pro rebus huius vitae ne-

16 Ps. 130, 4.

19 Jer. 31, 34.

cessariis, pro *pane, cibo, potu, pro pace, pro bona politica* etc. ubi sciamus, quam impotentes simus et miseri, quod omnia illa temporalia non possumus nostra industria procurare nobis sine gratia dei, cum neque granulum parvum siliginis possimus producere, nedum panem. Omnia ergo haec ex liberali manu patris nostri percipimus, multo minus eterna et spiritualia bona ex nobis habemus. Nos ergo utentes illis bonis *cognoscamus* habere patrem clementem per Jesum Christum, a quo illa dona suscipimus. Pro hoc vide tu annotationes *Pomerani* in 10. ad Corin. prioris epistolae. Non petitur hic pro eucharistia seu pro verbo dei. Nam haec in prioribus petitionibus petita sunt. Nam petendo [170a] pro verbo dei iam pro sacramento eius, quo conficitur, oratur etc. Hic digressus est dicendo de mammona et eius servitute, quae esset idololatria etc.

Sequitur: '*dimitte nobis debita nostra*' etc. quod consequimur tantum gratia per Jesum Christum sine meritis. Propter hoc Christus natus, passus et mortuus est, ut ipse testatur. Hic ruunt omnes cultus papistici et alia excogitata pro remissione peccatorum. Non enim dicitur hic de satisfactionibus pro peccatis, sed de dimissione et remissione peccatorum, de qua et in symbolo. Sequitur: '*sicut et nos dimittimus debitoribus nostris*'. Ibi commendatur charitas nobis, qua nos dimittimus proximis nostris, quae necessario consequitur fidem, quae ubi est, non est odium, invidia, rancor, et sequitur, ut dimittamus proximo nostro. Sed in regno diaboli sunt ira, odium, invidia etc. non in regno Christi. Et haec particula non est conditio legis, sed probatio fidei nostrae et *eyn pruffestein*. Quod nos habere charitatem et fidem in regno Christo, utcumque deficiamus in illis et illum defectum conqueramur deo, et sic dimittere oportet nos proximo nostro, et si non plene, rogemus a deo, ut det gratiam, qua possimus.

Sequitur: '*ne nos inducas in tentationem*'. Cum praedicta assint, utcumque tamen sumus circumdati *mundo, diabolo, carne nostra*, quibus sollicitamur, ut a deo et verbo deficiamus, et sic est tentatio necessaria, quod fit per falsam doctrinam. Rogamus ergo, ut deus velit nos conservare in fide, sana doctrina et aliis, quia ex nobis non possumus perseverare, quod valde necesse orare, quia Christus dixit omnes electos decipiendos, licet liberantur ex errore. *Sed si contingat nos seduci* et in errores, scandala, peccata, adversitates venire, petimus, ut liberemur etc. Hinc sequitur ultima petitio: '*sed libera nos a malo*' sive cognito sive non cognito. '*Amen*' i. e. fiet vel verum est, quod dicimus vera fide, in qua fide primo cepimus orare dicentes pater noster ex fide. L. d. s.

9 pro hoc multa Lutherus in ps. 15 graduum¹⁾ r. 13 Sic non Turcae neque infideles, quia non habent talem patrem deum, sed iudicem, quia condemnat eos ut transgressores legis, nobis autem filiis non imputatur peccatum r. 34 non pertinent ad regnum Christi, qui nolunt dimittere r. r. 38 si] sic. 44 ut sacramentarii, rotenses et si de fide trinitatis tentamur r. vel aliis articulis r. 52 unten am Rande steht non dubitantes, quod exandiamur.

7.

Donnerstag, 21. Mai.

[171a] *Summa concionis ex ore d. Pomerani die Jovis in catechismum, ubi maximum tempus consumpsit in repetendo orationis dominicae.*

In prima petitione orationis dominicae oramus, daß seyn chr gefordert und geschee, licet apud eum eius honos semper servetur incolumis, non tamen apud nos. Hinc oratur, ut sanctificetur nomen eius, ut recte praedicetur de eo r. quod fit per eius verbum. In 2^a petitione ut non verbum, dum praedicatur, frustra praedicetur, sed ut per spiritum sanctum suscipiatur et credatur. Deinde oratur: 'fiat voluntas tua' r. [171b] Nam licet verbum audiamus et praesto sit et ei credamus et sana doctrina tradatur, so wil es doch nicht mit dem leben hynnach volgen, ut obsistentibus hostibus nostris, carne, mundo, diabolo. Oramus autem, ut eius gratiosa et paterna voluntas fiat. Postea petimus, ut panem nostrum cotidianum tribuat, ubi necessaria vitae petimus contra avaritiam, quae inexplebilis est r. si non superflua contingent, tamen sufficienter deus tribuit, quibus cum deo et honore possumus uti cum bona conscientia ut ps. r.

Hactenus petivimus spiritualia et temporalia, nunc deprecamur mala, ne accedant. Primo oramus, ut dimittat debita nostra i. e. peccata, quod est maximum malum r. Sequitur: ne nos inducas in tentationem, ubi oramus, ut deus nos conservet in suo verbo r. sed quis non labitur? Hinc ultima oratio: 'sed libera nos a malo' i. e. peccato, impia doctrina r. 'Amen' i. e. fiet vel verus [!] est r. et sic in illa oratione omnes petitiones necessariae comprehenduntur sive in ps. sive alibi continentur tua, si dicimus ad deum: a her gott, es seyn vil schwirmer, rotenses, hulff uns, a her,

¹⁾ Op. ex. 15, 48 ff. (über die Stufenpsalmen hatte Luther 1531 bis 1533 gelesen).

es gette ubel zu, hiltf uns, sihe dreyen ꝛ. sic si non oramus integrum, potes saltem unam, saltem unam partem oremus. Et tantum de oratione dominica.

Deinde breviter percurrit 10 praecepta. Primo praecepto, ³⁵ ubi dicitur: ego sum dominus deus tuus ꝛ. non habebis deos alienos, ubi non ulla opera, sed fides exigitur et in illo praecepto et in prima tabula solum deus est dominus noster et nullus homo [172a] sed in 2^a tabula sunt domini sub illo tamen domino sicut et magistri. Non habeas deos alienos, ⁴⁰ quibus fidas ut monachi, qui confisi operibus suis ꝛ. 2° praecepto prohibentur falsae doctrinae i. e. dogmata docentur et suscipiuntur sub nomine dei, sic nec falso iuremus. Docemur ergo nomine dei bene uti, scilicet *invocare* ꝛ. ut verbum dei pure doceatur ꝛ. Idem in pater noster, scilicet sanctificetur ⁴⁵ nomen tuum ꝛ. 3° praecepto, ut *cum convenerimus, verbum dei audiamus*, praedicemus et legamus, gratias deo agamus et audita nostris domi recitemus ꝛ. In 2^a tabula commendatur nobis charitas. In primo autem praecepto 2. tabulae comprehenditur omnis superioritas et maioritas, ut obediant ⁵⁰ inferiores illis superioribus ꝛ. Reliqua brevissime percurrit cum symbolo, quia hora praeterierat. L. d. s.

9 Adveniat regnum tuum ꝛ. r. 17 De hoc vide tu Cyprianum ¹⁾ r. 39 Oben am Seitenrande steht Dixit in sermone filios inobedientes sepe punitos, ut multa exempla testantur ꝛ. 41 ff. De hoc vide Pome- ⁵⁵ ranum in concionibus in Matthei ca. 23²⁾ r. 51 Pr[aeceptum] ne concupisces r. Nihil ignotum vel insigne adiecit ꝛ. r.

¹⁾ De oratione dominica.

²⁾ Helt hat im Auge Bl. 119a: Hunc textum (Matth. 23, 1 ff.) torserunt pro se papistae in sensu alieno, quasi Christus exegisset a nobis, ut omnia, quae ipsi praeceperint, nos facere cogeremur, et sic eorum traditiones, quae in decretis et decretalibus continerentur, servare teneamur, sed mirum est nos ita exsecutos fuisse, cum sedere super cathedram Moysi sit ea docere, quae Christus docuit ex dei iussu ut 10 praecepta et cetera, sicut hic suggestus, quando docetur in eo euangelium Christi, dicitur Christi cathedra, sed quando monachus in ea praedicaret contra euangelium, tunc esset antichristi cathedra, non Christi. — Bl. 122b zu Matth. 23, 8: Sic consuetudo est in tota ecclesia, ut patribus et sic singulis sua nomina tribuamus ꝛ. in officiis publicis constitutis. Non est ergo illa sententia, quam phanatici spiritus hinc colligunt volentes abolere magistratus, ut Munczerus et Nicolaus Storche, licet ipsi revera volebant sibi arrogare nomen patris et superioris, quia volebant esse superiores suis rusticis et duces eorum ꝛ. Sic cuiusdam civitatis magnae senatores per eiusmodi spiritus seducti scripserunt hinc diser statte N. vorwieser nolentes scribere se bürgermeister, cum in re idem sit ꝛ.

8.

Freitag, 22. Mai¹⁾.*Octava concio ex ore d. Pomerani in catechismum.*

In catechismi parte et in 10 praeceptis discimus, quod
 5 sumus natura mali, in altera parte docemur, unde illa pe-
 tamus, ut consequamur, nempe in oratione dominica et in
 confessione fidei nostrae vel *symbolo*, quae breviter et sum-
 matim repetivit. Deinde in eadem hora de *sacramento bap-*
tismi et altaris tractavit. Sacramentum est enim quaten
 10 zeichen uns von gotte bephollen, unde cognoscimus nos deum
 habere propiciam per Christum Jesum, quod ostendit per
 verba baptismi et cenae domini, de baptismo ex Tito et ad
 Ephe. Debent autem celebrari sacramenta secundum Christi
 institutionem. 'In nomine' vel in nomen patris ꝛ. utpatet ex
 15 greco i. e. ut incorporaremur deo patri ꝛ. Errant anabap-
 tistae. Pueri christiani enim pertinent ad semen Abrahae,
 ut et Joannis 8. Hinc facit 'in semine tuo' ꝛ. Item acto-
 rum 2. salus ipsis et filiis eorum promissa ꝛ. Item si circum-
 cisio pueris, ergo et baptismus. Item 'sinite parvulos venire
 20 ad me'. Christus ergo habet eos pro fidelibus ꝛ. L. d. s.

4 Hac septimana fuit hic d. magister Hausmannus, venit huc
 die lunae post exaudi et abiit in vigilia pentecostes hora 2^a deductus
 a multis bonis viris²⁾. 8 Ergo rasura illa et unctio non sunt sacra-
 25 menta ut nos loquimur de sacramento ꝛ. 20 Unten am Seiten-
 rande steht Ego quaesitus a quodam respondi, quod anabaptistae
 faciunt in vanum baptismum parvulorum. Item non habent verbum
 neque exemplum ꝛ.

12 Tit. 3, 5; Eph. 5, 26.

15 Matth. 28, 19.

17 Joh. 8, 33; 1. Mos. 22, 18; Apg. 2, 39.

19 Mc. 10, 14.

¹⁾ Das Datum ergibt sich sowohl aus der Stellung der Predigt
 zwischen Donnerstag, 21. und Sonnabend, 23. Mai, als auch daraus,
 daß Bogenhagen am Sonnabend über den 25. Psalm predigte.

²⁾ Hausmann nahm also Luthers Brief an Fürst Joachim von
 Anhalt (De Wette 4, 536f.) mit.